

Apor Péter

Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Közép-Európában*

A szocialista diktatúrák bukása utáni Kelet-Közép-Európa egyik vitathatatlan jellegzetessége, hogy a nyilvánosságban igen gyakran bukkannak fel a lehető legkétségesebb történeti fabrikációk. Ráadásul e különös és riasztó elképzelések nem ritkán jelentékeny sikert könyvelhetnek el, és számottevő hitelességre tesznek szert a múlt iránt érdeklődő közönség körében. Miközben e jelenség látványos részei a különböző nemzeti eredettörténetek, rasszista ontológiák, holokauszt-tagadó és „revizionista” spekulációk megjelenése és elterjedése, addig a közelmúltra vonatkozó történeti köztudatot általában véve is figyelemreméltó zavar jellemzi Kelet-Közép-Európában.

A kelet-közép-európai társadalmak képtelennek látszanak megbirkózni saját közelmúltjuk traumatikus fejezeteivel és lezárni azt. Mind a mai napig nem sikerült értelmes és széles körű társadalmi közmegegyezésre jutni a különböző politikai diktatúrák meg- és elítélése tárgyában; a második világháborút övező etnikai népi-írtások felelevenítését gyanakvás és frusztráció kíséri; a térségbeli együttműködést és együttélést pedig az egymást vádoló nemzeti mártírológiák nehezítik. Az első és második világháborúval kapcsolatos elhallgatott vagy részlegesen kibeszélt történetek előtérbe kerülése tovább bonyolította a problémát. A térségben kialakuló etnikai és nemzeti kisebbségek sorsa és az ezekhez is kötődő területi viták történetének feldolgozása a jelentős erőfeszítések ellenére is felemás és félbemaradt vállalkozás látszatát kelti. Hasonló nehézségekkel terheltek tűnik a kölcsönös etnikai tisztogatások és tömeggyilkosságok történetének föltárása vagy a nemzeti és etnikai alapú kitelepítések traumájának feldolgozása. A kelet-közép-európai holokauszt Magyarországon, Lengyelországban, Romániában vagy a Baltikumban is a múlt lezárhatatlan fejezetének látszik, akárcsak a térségbeli helyi fasizmusok története. Hasonló módon elevenítenek föl sérelmeket a két világháború közti politikai vezetőkhöz, Horthyhoz, Antonescuhoz vagy Piłsudskihoz kapcsolódó hagyományok felélesztésének különböző kísérletei.¹ Mindemellert a történeti köztudatot a közelmúlttal kapcsolatos tudás alapvető hiányosságai jellemzik, az egyes nemzeti és

* Köszönettel tartozom David Berlinernek, Mihai Chioveanunak, Kovács Évának és Eric Weavernak, hogy írásaikat készséggel rendelkezésemre bocsátották, illetve Jeney Csaba mikrobiológusnak a természettudományokkal kapcsolatos „denializmusról” folytatott beszélgetésért.

¹ Esbenschade 1995: 73; Chioveanu 2004; Machcewicz 2005; Burch – Smith 2007: 913–919; Müller 2007: 64–68.

etnikai katasztrófákkal és tragédiákkal kapcsolatos lényeges történeti kontextusok és tények ismeretét különféle mitikus és mitologikus képződmények helyettesítik. 1989 óta e társadalmakban a közelmúltat övező alapvető zavarodottság, irányítésvésztes és eltévelyedetttség a meghatározó.²

E jelenség nem maradt észrevétlen a kritikai megfigyelők számára: történészek, szociológusok, antropológusok és közírók sokasága figyelmeztetett a kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozásának hiányosságaira és problémás mivoltára. 1989-et követően több kutatás is megindult a térségbeli múlthoz való viszony jellegzetességeinek vizsgálatára olyan kiemelkedő kutatók részvételével, mint Stefan Troebst, Maria Todorova vagy Kovács Éva. E munkálatok figyelemreméltó sajátossága, hogy tárgyukat, a múlthoz való viszony mibenlétét, néhány kivételtől eltekintve az emlékezet fogalmi keretei között vélik megragadni.³ A kollektív emlékezet, mint társadalmi termék felfogása lényeges felismerésekre vezetett a közelmúlt képének megalkotását övező kulturális és társadalmi tényezők gondoljaival kapcsolatban. Ugyanakkor figyelemreméltó az az érdektelenség, ami e kutatásokat az általuk vizsgált múltképeknek a hihetőség, hitelesség, bizonyítás és tényszerűség viszonyát érintően jellemzi.

Figyelembe véve azt a körülményt, hogy a közelmúlthoz való viszony zavaros mivoltának alapvető oka a kelet-közép-európai közvélemény és értelmiség egy részének a történeti hitelesség alapját jelentő racionális bizonyítási eljárásokkal szembeni jól látható bizalmatlansága, e hiányosság még inkább aggodalomra adhat okot. Az a szellemi környezet, mely a múltképek érvényességét kulturális hagyományok és kollektív mentalitások funkcionalitásához köti, könnyen befogadhatóvá teszi a legkülönbélebb ideológiai-politikai eredetű történelemábrázolásokat. A közelmúlthoz való viszonyinak a kollektív emlékezet fogalmi apparátusa segítségével történő vizsgálata azonban nem csupán a probléma kielégítő magyarázatával marad adós. Ami azt illeti, az emlékezet paradigmatis fogalmának elterjedése a történelem megjelenítéseivel foglalkozó leírásokban jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy gyökeret eressen az a szkepszis, mely a múltfeldolgozás zavarainak az egyik legfontosabb alapja.

A MAGYARÁZÓ EMLÉKEZET

A kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozásának alapvető problémája az a zavarba ejtő bizonytalanság, mely a történelemábrázolások bizonyíthatósága, hihetősége, hitelessége és tényszerűsége tekintetében uralkodik. A térség közelmúltjának szentelt múzeumai, melyek a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúrák kézzelfogható bemutatását tűzik ki célul, több esetben is elbizonytalanodnak a rendelkezésre álló tárgyak bizonyítókerejét, valamint az egyes történeti

² Vö. Romsics (szerk.) 2002; Weaver 2004: 127–140; Troebst 2007: 15; Kovács 2008: 12.

³ A kivételeket a történeti vizsgálódások mintáinak 1989 utáni átalakulása iránti érdeklődés jelenti. Lásd például: Brunnbauer (ed.) 2004; Antohi – Trencsényi – Apor (eds.) 2007.

állítások bizonyítottságának kritériumait illetően. Az egyik legjelentősebb intézményben, a vilniusi Népirtások Áldozatainak Múzeumában hasonló mennyiségű információ – pontosabban hasonló információhiány – láthatólag egyszerre igazolja a hiteles ábrázolás lehetőségét és lehetetlenségét is. Az egykori KGB, illetve Gestapo börtönépületében rendezett kiállítást a kommunista kivégzőkamra rekonstrukciója uralja. Az épület feltételezett korábbi használatára vonatkozó bizonyítékok hiányos mivolta ellenére a kiállítás rendezői a szovjet politikai rendőrség erőszakos tevékenységének látványos megjelenítése mellett tették le a voksukat. A falakban megmaradt golyónyomok helyét gondosan lefedték üveglapokkal, a csatornadarabot, mely vélelmezten a kivégzett áldozatok vérért volt hivatva elvezetni, a helyén hagyták. Az elégtelen és kétséges bizonyítékokra alapozott kiállítás rendezőinek érvelése szerint éppen az információhiány jelzi a rekonstrukció hiteles mivoltát, hiszen ez bizonyítja a kommunista titkoszolgálatoknak a bizonyítékok megsemmisítése terén mutatott hatékonyságát. A múzeum személyzete ugyanakkor nem bizonyult elég merésznek a történeti képzelőerő hasonló alkalmazásához a nemzetiszocialista múlttal kapcsolatban. A korábbi náci jelenlét ténye ellenére eltekintettek a Gestapo börtöncella helyreállításától, arra hivatkozva, hogy a kicsiny számú bizonyíték lehetetlenné teszi a helyiség valódi használatára vonatkozó vizsgálódásokat.⁴

A nagy látogatottságnak örvendő budapesti Terror Háza Múzeum háromféle tárgyat használ fel kiállításaihoz, melyeket a 20. századi magyar történelem valós és igazi bemutatásaként hirdet meg. Az első csoportba a hiteles történeti anyag tartozik; a második az eredeti darabokról készített másolatokból áll; a harmadik csoport pedig olyan, a korabeli mindennapi életből származó tárgyakból, melyek szerepe, jelentése és helye nem válik világossá a kiállítás környezetében. Általában véve, a múzeum hiteles anyagát is oly módon használja föl, ami tovább növeli az értelmezésüket amúgy is övező bizonytalanságot. Rendszerint még a hiteles tárgyakhoz is olyan kevés információ kapcsolódik, hogy igen nehéz eldönteni, ezek vajon egy valódi történelmi esemény valódi maradványai-e, vagy olyan tárgyak, melyek megfelelő összefüggésrendszerbe állítva hitelesen képviselhetnének egy történeti értelmezést. Ez a körülmény a kiállított anyagot egy dramatizált történet egyszerű illusztrációivá változtatja át. Ráadásul a múzeum folyamatosan elmosza a különbséget a valódi és az újonnan készített tárgyak között, hiszen ugyanolyan módon állítja ki őket, és tartózkodik a további magyarázatoktól. A történeti kontextualizáció alapvető hiánya, a módszertani határozatlanság és kétértelműség végeredményben aláássa a múlt e megjelenítésének hihetőségét. A múzeum egésze így inkább egy olyan installációra emlékeztet, mely egy elképzelt világra utal, semmint egy történeti korszak pontos rekonstrukciójára. A kiállítás tárgyait arra használja, hogy illusztrálja, és így felidézze ezeket az allegorikus jelentéseket.⁵

⁴ Mark 2008: 355–359.

⁵ Frazon – Horváth 2002: 311–325; Rév 2005: 275–290.

A közelmúlt kelet-közép-európai megjelenítései hajlamosak azokat az ábrázolásokat is a nemzeti történelem hiteles képének tartani, melyek a bemutatott történeti anyagot elszigetelik és elszakítják egyéb, az értelmezésbe bevonható bizonyítékok viszonylataitól. Szarajevóban látható a szocialista Jugoszlávia szétesése utáni nemzetépítés egyik nyilvánvaló példája, a Modernkori Történeti Múzeum, mely neve szerint Bosznia és Hercegovina 1945 utáni történetét mutatja be. Az épület egyik szintjét betöltő kiállítás rendezői a háború befejeződése és 1992, a boszniai összecsapások kezdete között láthatólag nem találtak semmi említésre méltó történelmi eseményt. Miközben a múzeumi kiállítás túlnyomó többségét a bosnyák nemzet közép- és újkori története bemutatásának szenteli, a közelmúlt két jelentős eseményét, Jugoszlávia és a bosnyák köztársaság 1945-ös újjászületését, valamint az ország 1992-es szétesését elszigeteli az ezekhez kapcsolódó olyan egyéb történeti anyagoktól, mint a balkáni etnikai politika vagy a jugoszláv szocializmus eseményei. A múzeum a múlt hiteles ábrázolásának tekinti azt a módot, mely a látogatót belekényszeríti a bizonyítékok szűkre szabott válogatásának keretei közé, és megfosztja attól a lehetőségtől, hogy a vonatkozó történeti anyagok széles körével szembesülve az értelmezés autentikus változatait alakítsa ki.

A közelmúltnak szentelt múzeumok példája jól mutatja a múltfeldolgozással kapcsolatos nehézségek velejét. Mi a hiteles történeti megjelenítés? Mit jelent a hihető vagy tényszerű bizonyítás? Ezek azok a kérdések, melyek megválaszolásával kapcsolatban láthatóan zavar uralkodik. Ennek ellenére a kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozása hiányosságait kárhóztató elemzők figyelme jellemzően elsikkad e körülmény fölött. A kudarc tényét általában hajlamosak azzal magyarázni, hogy e múltképek kialakulását határozottan igyekeznek befolyásolni különböző politikai és hatalmi érdekek, melyek saját céljaik függvényévé kívánják átalakítani a közelmúlt nyilvános értelmezéseit. Az ideológiai szempontok szerint torzult történelemábrázolások könnyű befogadását pedig társadalmi összetevők és kulturális meghatározottságok segítségével vélik magyarázni.⁶

1989, az „Annus Mirabilis”, azonban nem csupán a kelet-közép-európai közelmúlt újragondolását kényszerítette ki. A hidegháború vége egy csapásra érvénytelenné és értelmetlenné tette az európai közelmúlthoz való viszony korábbi kereteit is. A vasfüggöny lebomlása és a korábbi ellenségképek föladása hatással voltak az európai integráció folyamatának fölgyorsulására is. A közös európai tudat kialakítását célzó vállalkozások a földrész háborúktól sújtott 20. századi múltja újraértékelésének fontosságát kezdték hangsúlyozni. Brit, francia, német, olasz és spanyol kutatók – többek között Luisa Passerini, Henry Rousso, Stéphane Audoin-Rouzeau, Pieter Lagrou vagy Jay Winter – jelentős erőfeszítéseket tettek, hogy mint az európaiak közös tapasztalatát helyezték el újra a két világháború, a népiirtások és tömegmészárlások, a nyilvános gyász, valamint

⁶ Kovács 2008: 14–15.

a hősök és a győzelmek ünneplésének emlékezetét a köztudatban.⁷ Mintha az európai társadalmakon valamiféle sajátos lelkesedés vett volna erőt: sorra születtek meg a semlegesség és a háborús részvétel, illetve az ellenállás és kollaboráció mítoszait lebontó és újraíró munkák. Ezzel egy időben Nyugat-Európában megélné a Shoah újragondolása iránt, és újra problematikussá vált a náci „Végső Megoldás”-ban való részvétel vagy közreműködés kérdése is. Ez az érdeklődés kiegészült azzal a leginkább Claude Lanzmann vagy Geoffrey Hartman által képviselt törekvéssel, hogy megragadják és rögzítsék ezen eseményeknek a szemtanúk halálával elhalványuló emlékezetét.⁸ A kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozása iránti érdeklődés ennek az átfogó vállalkozásnak a keretein belül indult meg. A folyamatot lényegében, mint a „Vergangenheitsbewältigung” sajátos példáját, azaz mint a problematikus múlt újraértékelésének és befogadásának egy esetét értékelte a kutatás. A nemzetiszocializmus fájdalmas és nehéz, ám mégiscsak sikeresnek tekintett feldolgozásának mintájára Kelet-Közép-Európában a kommunista diktatúrák újragondolását és terhes örökségével való megbirkózást várták az elemzések.⁹

1989-et követően, amikor újra látványosan problematikussá vált a közelmúlthoz való viszony, úgy tűnt, ennek gyökerei a társadalmi környezetben keresendők. A múltról szóló viták többé már nemcsak a történészek szűk szakmai ügyei voltak, hanem egyszerre öltöttek társadalmi méreteket, és zajlottak széles társadalmi nyilvánosság előtt. A múltról szóló nyilvános beszéd helyszíne már nem korlátozódott a szakmai folyóiratok, műhelyek és konferenciák körére. A múltról szóló közbeszéd jellegzetes terei valójában a múzeumok, a megemlékezések, a felvonulások vagy a politikai szónoklatok lettek. Ebben a környezetben a múlthoz való viszony alakulásának leírására a historiográfia hagyományos nyelve alkalmatlannak tűnt. A jelenség megértéséhez olyasféle fogalmi apparátusra lett szükség, mely egyszerre képes számot adni a múltképek megformálásában közreműködő társadalmi gyakorlatokról, ezek kulturális vonzerejéről, valamint politikai vonzatairól.

A kollektív vagy társadalmi emlékezet fogalma, mely az 1980-as évek végére a szociálpszichológia, a szociológia és az antropológia berkein belül már elterjedt kutatási irányzat volt, éppen ezen aspektusoknak a beemelését kínálta föl a történelemábrázolások iránt érdeklődő kutatóknak. E kutatások során a korábban az egyéni emlékezetre irányuló, szinte kizárólagos figyelem súlypontja az emlékezés és felejtés folyamatának, mint társadalmi cselekvésnek az összetevőire irányult. Az emlékezet megértésén fáradozó pszichológusok számára az emlékezés

⁷ Rouso 1991; Winter 1995; Evans – Lunn (eds.) 1997; Winter – Sivan (eds.) 1999; Ashplant – Dawson – Roper (eds.) 2000; Lagrou 2000; Audoin-Rouzeau – Becker 2002; Hodgkin – Radstone (eds.) 2003; Olick (ed.) 2003; Passerini (ed.) 2005; Lebow – Kansteiner – Fogu (eds.) 2006; Pakier – Strâth (eds.) 2010.

⁸ Lanzmann 1985; Hartman 1996.

⁹ A németországi vitákról és a közelmúlt-feldolgozás folyamatáról lásd például: Maier 1988; Lüdtke 1993; Braun 1995; Giesen 2000: 240–247.

és felejtés működési módjai megfeleltethetőnek tűntek a mindennapi életet igazgató, kulturálisan megformált hagyományok vagy éppen az újdonságokhoz alkalmazkodó minták társadalmi gyakorlataival. Ennek megfelelően a szociálpszichológia olyan társadalmi keretek fellelésére tett kísérletet, melyek kialakíthatják az együttes emlékezés dinamikáját, és érthetővé teszik, hogyan működnek egyének közösségei emlékezet-rendszerekként. E munkák figyelme a múltat jelentőséggel felruházó, valamint a társadalmi élet folytonosságát biztosító eljárások felkutatása felé fordult, melyek között kiemelt szerepet tulajdonítottak a kommunikáció különböző formáinak. E kollektív, kommunikatív társadalmi gyakorlatok összességét nevezte a szociálpszichológia kollektív emlékezetnek.¹⁰

Az emlékezet szociológiai vizsgálatai az ily módon felfogott kollektív emlékezetnek keretet adó közösségek feltárását tűzték ki célul. Az emlékezet e közösségeit döntően közös tapasztalatok, személyes érintettség, traumatikus emlékek vagy nemzedéki kötelek által meghatározottnak vélték. A kollektív emlékezet következőképpen e kutatások szerint olyan erőforrás, amely képes megerősíteni és fenntartani a társadalmi kötelek érvényét, tekintélyt teremt, és cselekvésre mozgósít, vagy éppen igazolja azt.¹¹ Az emlékezet végső soron a csoportos élet alapvető feltételének tűnt, olyan eszköznek, melynek segítségével a társadalmi kollektívumok megkülönböztethetik egymást, illetve kialakíthatják az egymással való érintkezés és kapcsolat különböző formáinak konvencióit.¹²

Az emlékezet társadalmi kereteinek jelentőségét az elemzők abban látták, hogy kialakítják, és elérhetővé teszik azokat a múlttal kapcsolatos eszméket, képzeteket és érzéseket, melyek a kollektív emlékezetet végső soron alkotják. Az emlékezet szerintük a kultúra számára lényeges jelentések megformálója és közvetítője. Az emlékezet által hordozott jelentések kutatói ezek forrásait és mintáit kulturális elbeszélésekben, mítoszokban és trópusokban vélték felfedezni. Az emlékezet megjelenítésének változatait különböző, a kulturális hagyományból eredő előadásmódok, szertartások, táncok, dalok, színdarabok vagy történetek segítségével igyekeztek megragadni. Az emlékezetbe ágyazódott kulturális jelentések átadását pedig olyan eszközök vizsgálata segítségével elemezték, mint a különféle kanonikus szövegek, fényképek, tárgyak, dátumok, nevek, események vagy épületek.¹³

Az emlékezet fogalmához kapcsolt efféle jelentések, melyeket művelői összességükben jellemzően társadalmi emlékezetnek neveztek el, jelentős lökést adtak ahhoz, hogy a múlthoz való viszony az antropológiai értelmezés fontos területévé váljon. Az antropológusok számára a társadalmi emlékezet az identitásképzés

¹⁰ Az emlékezetkutatás társadalomtudományos felélénküléséről: Olick – Robbins 1999. A szociálpszichológiai megközelítésekről lásd például: Middleton – Edwards (eds.) 1990: 1–11.

¹¹ Irwin-Zarecka 1994: 47–67.

¹² E gondolati irányzat forrása Maurice Halbwachs, francia szociológusnak az emlékezet társadalmi kereteiről 1925-ben, majd halála után a kollektív emlékezetéről 1950-ben megjelent munkái voltak. Halbwachs 1925; 1950.

¹³ Middleton – Edwards 1990: 4; Irwin-Zarecka 1994: 4, 183–188.

fontos összetevője lett, mely egyformán jellemzi a családi és a rokonsági szerveződések, a társadalmi és az etnikai csoportokat, illetve a nemzeti és az állami intézményeket. Az antropológiai kutatások számára kiemelt jelentőséggel bírt annak hangsúlyozása, hogy a társadalmi emlékezet, mint identitásformáló eljárás nem feltétlenül hordoz rögzített és homogén jelentéseket. Az emlékezet módjait, vallották az antropológusok, gyakran érik kihívások, gyakran kétségbe vonják kialakított jelentéseit, ezért az emlékezet egyszerre az identitásért vívott küzdelem alanya és tárgya.¹⁴

Az emlékezet hatalmi térben formálódik meg: e kijelentést egymással egyetértve fogalmazták meg a kollektív vagy társadalmi emlékezet kutatói. Az emlékezet fogalma, mint a csoportidentitás alapvető összetevője lehetőséget kínált a múltképek ideológiai-politikai vonzatainak feltárására. A társadalmi emlékezetrel foglalkozó elemzésekben a múlt eseményeinek szelektív bemutatása a hatalmi igények kifejeződéseként, illetve ezek hordozójaként került ábrázolásra. A kutatások figyelme elsősorban azoknak a szervezeteknek és intézményes gyakorlatoknak a bemutatására irányult, melyek megteremtették az intézményesített felejtés és a kollektív amnézia kereteit. Az emlékezés és felejtés intézményesülése szerintük a társadalmi dominancia fontos eszköze volt, mely végső soron a hatalom újratermelésében játszik lényeges szerepet.¹⁵ Külön figyelem övezte az egyes államok által indított emlékezeti vállalkozásokat (*memory project*), melyek célja politikai, etnikai és nemzeti identitások megalkotása és elterjesztése volt.¹⁶ E kutatások jellegzetes terepe lett a megemlékezési szertartásoknak és szimbólumoknak, mint az emlékezet hatalmi megformálására szolgáló eszközöknek a vizsgálata.¹⁷

A kérdés teoretikusai és empirikus kutatói a múlthoz való viszonyulást, illetve a múlt megismerésének módjait mint kollektív mentális, pszichológiai folyamatot írják le. E felfogásban a múltképek kialakulása kollektív társadalmi gyakorlatok és kulturális hagyományok által keretbe foglalt, ezek által meghatározott társadalmi-kulturális termékként jelent meg. A társadalmi emlékezet ebben az értelemben a társadalmi viszonyok tükröződése, a múlthoz való viszony pedig az általában vett társadalmi gyakorlatok kivételése.¹⁸ Az ebből a teoretikus hozzáállásból adódó tematikus érdeklődés következményeképpen a múlthoz való viszony mikéntjét vizsgáló kutatások ugyanakkor nem fordítottak figyelmet a történelmi ábrázolásokat megalapozó, lényegében technikai kérdésként kezelt bizonyító eljárások elemzésére. Az elemzők nem voltak érzéketlenek az igazság problémája iránt. Ez azonban inkább társadalmi-kulturális vagy ideológiai-politikai kérdésként merült föl, melynek megértésében a bizonyíték és bizonyítás

¹⁴ Climo – Cattell (eds.) 2002: 30–33; Berliner 2005.

¹⁵ Middleton – Edwards (eds.) 1990: 3–12; Irwin-Zarecka 1994: 115–133; Climo – Cattell (eds.) 2002: 28–35. A történelmi kutatásokra különösen nagy hatást gyakorolt Jan Assmann kommunikatív és kulturális emlékezet elmélete. Assmann 1999: 29–86, 129–158.

¹⁶ A nemzetek ebből a szemszögből, mint hamisítatlan emlékezetközösségek jelennek meg. Anderson 2006: 156–170.

¹⁷ E vállalkozások jellegzetes példái: Agulhon 1981; Gillis 1994.

¹⁸ Kovács 2008: 9.

mibenlétével való bíbelődés kevés hasznot ígért. E jelenség esetében azonban alighanem többről van szó, mint az intellektuális kíváncsiság egyszerű hiányáról. Az emlékezet előtörése aligha érthető meg ama szellemi környezet nélkül, melyet Pierre Nora, francia történész és az általa vezetett emlékezhely-kutatás világít meg a legélesebben.

A MITIKUS EMLÉKEZET

„Gondoljunk a zsidókra, a mindennapos hűségben bezárultak a hagyomány rituáléiba.”¹⁹ Pierre Nora számára a hagyományos zsidó kultúra a múlthoz való hozzáférés természetes, a történelem mesterséges segítsége nélküli, példaértékű módja. A „lieux de mémoire”, a francia emlékezet helyeinek feltérképezésére Nora által indított vállalkozást²⁰ nem sokkal megelőzve jelent meg Yosef Hayim Yerushalmi, a zsidó történetírás és emlékezet viszonyát elemző könyve. Yerushalmi a zsidó diaszpórában, az európai mintákhoz képest későn, csupán a 19. század második felében kibontakozó történetírás megkésztetésére keresett historiográfiai magyarázatot. Hogyan volt lehetséges, hogy egy önmaga identitását valódi történeti eseményekből eredeztető kultúra a tudatos történeti reflexió szinte teljes hiányában maradjon fenn? Yerushalmi véleménye szerint éppen a zsidó kultúrának ez a mitikus kerete adja meg erre a választ. A valódi történelmi események – a törvénytáblák, az Exodus, a Templom lerombolása – olyan alapító történetek lettek, melyek végérvényesen kijelölték az elkövetkező történelem menetét. Ez a körülmény szükségtelenné tette a később bekövetkező események pontos, elemző feljegyzését, ellenben előírta az emlékezet kötelezettségét, melyet a megemlékezési rituálék tettek különösen tartóssá és jelenlévővé.²¹ Nora számára ez a történelmi fejlemény sajátos, bámulatra méltó képességekről árulkodott: mintha a múlthoz való viszony a tudatos történeti vizsgálódás hiányában, ellenben beágyazva az emlékezet kulturális hagyományaiba, erőteljesebb, magától értetődőbb, hitelesebb formát öltene.

A „lieux de mémoire”, legalábbis abban az eredeti értelmében, ahogyan azt Nora meghatározta, egy sajátos válságjelenség leírására és értelmezésére szolgált. A vállalkozás célja a francia történelmet a 20. század végén valamilyen módon megelevenítő, annak értelmet adó helyek, tárgyak, dokumentumok, műalkotások vagy események számbavétele volt. A „lieux de mémoire” kifejezést Nora azoknak a helyeknek a megnevezésére javasolta, ahol az emlékezet alakot ölt. E helyek szerepe, hogy közönségüket különböző eseményekre, értékekre és hagyományokra emlékeztessék. Az emlékezhelyek az emlékezés folyamatának megtestesülései, melyek magukba sűrítik, és magukhoz láncolják az emlékezetet.

¹⁹ Nora 1999: 143.

²⁰ A Pierre Nora által irányított többkötetes munkáról magyar nyelven áttekintést ad az ebben közölt írásait tartalmazó válogatás. Nora 2010.

²¹ Yerushalmi 1982.

E célkitűzés mélyén az a felfogás húzódott meg, hogy vége van a modernítésra jellemző, egységes történeti elbeszélések korának, a hagyományosan egységben látott múlt széttöredezett, immár részleteiben ragadható meg csupán. A francia történész szerint az emlékezhelyek ebben az értelemben a 19. századi nemzetépítő stratégiák mély válságáról tanúskodnak. A kulturális és politikai identitások megsokszorozódásának következtében végképp illúzióvá vált a politikai közösség múltjának egységes, az egyes részeseményeknek könnyen elérhető jelentést tulajdonító elbeszélések megalkotása. Ebből következően a „nemzet” fogalmi és politikai keretei, melyek korábban meghatározták a történelem értelmét, többé már nem fenntarthatóak. A „lieux de mémoire” gyűjteménye így egy olyan alternatív történetírói modellt vázolt fel, mely az avított nemzeti történelmek helyére a múlt sokszínűségét, több szempontú értelmezhetőségét, az átfedéseket és esetlegességeket figyelembe vevő leíró eljárásokat állította.²²

Az emlékezhelyek jelensége azonban Nora szerint túlmutat a modern, nemzeti identitásokat alátámasztó történetírás kritikáján. A francia történész gondolkodásában a „lieux de mémoire” a modernitás egészét érintő mély válságról tanúskodik. Az emlékezhelyek létrejötte azt mutatja, hogy megszűnt a múltat és a jelent egységbe fogó történeti tudat. A kortárs társadalmi tudat számára a múlt immár nem a jelent alakító időbeli folyamat része, hanem a jelentől elváló, sajátos világ, mely csupán nyomaiban érhető tetten. A múltból hátramaradt ilyen nyomokat a jelen már nem az időbeli folyamatosság érzetéhez kapcsolja, hanem egyedi, esetleges, identitásépítésre hasznosítható töredékeként a múlt örökségeként látja.²³

Ilyen értelemben Nora elméletében az emlékezhelyek a múlthoz való hozzáférés válságát tükrözik. Hagyományosan, az emlékezet jelen volt az egész társadalomban és mindenki által könnyen elérhető volt, hiszen természetes módon közvetítődött nemzedékről nemzedékre családon és iskolán keresztül. A „milieux de mémoire” korában az emlékezés spontán módon zajlott, nem volt szükség mesterséges segítőeszközökre. Bár kialakult a tudatos múltra irányuló vizsgálódás formája – a történetírás, ez nem létezett önállóan, hiszen nem volt más, mint az emlékezet hagyománya, mely az emlékezésnek biztosított keretet. Nora szerint a tudományos történetírás létrejötte is az emlékezhagyomány keretében zajlott le. A 19. század folyamán intézményesülő történettudomány a nemzet fogalmának időbeli egységét alkotta meg, mely fönntartotta az emlékezhagyomány egységét. A történelem és a történeti kutatás célja valójában a kollektív emlékezet alapjainak növelése volt, miközben a nemzet az emlékezés egységes keretként hitelesítette a történeti vizsgálódások eredményeit.²⁴

²² Todorova 2006: 381.

²³ Wood 1999: 32; Gyáni 2000a: 82–84. François Hartog Nora nyomán hasonlóan „válságként” értelmezi a modernitás időtapasztalatát. Hartog 2006: 103–146.

²⁴ A magyar nemzeti történetírás kialakulása is erősíteni látszik ezt az elképzelést. Vö. Gyáni 2000b.

Ez az egység azonban hozzávetőleg az 1930-as években szétbomlott, legalábbis ami Franciaországot illeti. A történelem kritikai történetírássá alakult, mely sokféle emlékezetet közvetített. Történelem és emlékezet útja végképp szétvált: a történelem kritikai értelmezés, míg az emlékezet reflektálatlan magánjellegű tudás lett. Az emlékezet közvetlen elérését lehetővé tévő emlékezhagyomány véget ért, és eltűntek az ezt hordozó természetes emlékezetközösségek, mint például a parasztság. A folytonosság érzete darabokra hullott, a múlt és a jelen kettévált, és a történelem immár csak a valaha létezett múlt nyomait tárhatta föl. Nora munkájának fő mondanivalója az, hogy az emlékezet helyei éppen erre a változásra adott válaszok. Olyan kikristályosodási pontok – fizikai helyek, tárgyak, személyek, események, évfordulók –, ahol a kritikaivá vált történelem által szétfoszlatott egykori társadalmi emlékezet tárgyiasíthatja és megjelenítheti önmagát. Az emlékezés helyei azok a jelek, melyek visszautalnak az ezeket létrehozó valaha volt kollektív emlékezetre, ezáltal belépést biztosítva a kutatónak egy immár rejtetten létező, a történelem mesterséges diskurzusa által elfedett tudati világba.

Az emlékezhelyek fogalma az élő hagyományhoz való egykor létezett közvetlen hozzáférés eltűnése miatti veszteségérzetből ered. E hagyományok ugyanis többé már nem helyreállíthatóak, a helyek csupán utánpótlásai annak, amilyenek ezek valaha lehettek. A „lieux de mémoire” az ártatlanság kora iránti nosztalgikus érzetet ébreszti föl, nosztalgiát egy olyan kor után, amikor még lehetséges volt az élő hagyományhoz való feltétel nélküli kötődés. E felfogás értelmében az igazi emlékezet formái a színhagyomány segítségével nemzedékről nemzedékre hagyományozódó szokások és népi bölcsességek.²⁵

A modernitás alapvető válsága Nora szerint tehát a múlthoz való autentikus viszony szétbomlásában gyökerezik. E felfogás a múlthoz való viszony hitelességét végső soron különböző kollektív, társadalmi gyakorlatok, jelentéstartalmak és hagyományok együtteséhez köti. A történelmi köztudat egészségének alapvető feltétele e kollektív gyakorlatok egyensúlya, természetessége és a bennük való közvetlen részvétel lehetősége. A múltra irányuló tudatos vizsgálódások érvényét és hitelességét pedig éppen az biztosíthatja, ha ezek az eljárások beágyazódnak a múlthoz való viszony alakulását meghatározó társadalmi gyakorlatokba. Mintha a múlthoz kapcsolódás e kollektív magatartása – az emlékezet – valamilyen rejtélyes, misztikus módon képes lenne biztosítani a valódi, igazi múlthoz való hozzáférést.

A valóság lényegére utaló emlékezés immár nem a múlt tapasztalatainak helyreállítását eredményező praktikus, semleges, szekuláris gyakorlat, hanem a kötelezettség és kegyeletadás morális töltetű aktusa.²⁶ Mintha az emlékezet pótolhatná a szenthez való hozzáférés elveszni látszó vallásos rituális hagyományát. Mintha az emlékezet, mint a bűvölet eszköze, képes lenne helyreállítani az ember és a világ közti mágikus kapcsolatot, melyet a modernitás kritikai racionalitása lerombolt.

²⁵ Vö. Hutton 1993: 148–150.

²⁶ Az emlékezet morális, vallásos jelentésének kialakulásáról lásd Klein 2000: 137–145.

AZ ELBIZONYTALANÍTÓ EMLÉKEZET

Az emlékezet tehát mintha valami önmagán túli lényegi valóságról, az emberi kultúra alapvető, hagyományos összetevőiről árulkodna; mintha az ember valódi lényegéhez vezető út, az emberi lélek igazi megértéséhez szükséges kulcs lenne. Az emlékezet fogalmának e lélektani mozzanata a 19. század második felében jelentős tekintélyre szert tevő pszichiátria alapvető problémájára adott válaszból ered. Az intézményesülő pszichológia és pszichiátria legfőbb dilemmája az volt, hogy miként tehető sajátos tárgya, az emberi lélek valódi tudományos vizsgálódások terepévé. Az ekkor megszülető emlékezetkutatás, jelentős mértékben a korabeli francia pszichiátriának köszönhetően, úgy tűnt, egy csapásra megoldhatóvá teszi e nyomasztó gondokat. Az emlékezet, az emberi psziché egyik rejtélyes jelensége, a személyiség jellemzőire utaló leírható, rendszerezhető és vizsgálható tények halmazát kínálta. E korai pszichiátriai gyakorlat Jean-Martin Charcot és Théodule Ribot nyomán az emlékezet vizsgálatát alkalmasnak vélte valami mélyebb, lényegi tudásnak a felszínre hozatalára. Az emlékezetet, illetve az emlékezés folyamatát az emberi lélek rezdüléseit tükröző jelenségnek tartották, olyan objektíven vizsgálható jelenségek halmazának, mely tényszerű leírásokkal alakíthatja a tudományos vizsgálódás számára korábban elérhetetlennek látszó belső spirituális történéseket.²⁷

Ezidáig a kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozása iránt érdeklődő kutatók tárgyukat ennek a pszichikai-pszichiátriai metaforának a szellemében, mint különböző emlékezetkultúrák és emlékezetpolitikák megfigyelhető tükröződéseit ragadták meg. A múlthoz való viszony eszerint a kollektív ideológiai-politikai és társadalmi-kulturális gyakorlatok által előzetesen megformált, a történelmet megjelenítő eszközök pedig csupán e prefigurációk és viszonyok tárgyiasult eseményei. E kutatások a kiemelt szimbolikus erővel bíró építészeti alkotásokat – mint például a bukaresti Köztársaság Házát (Casa Republicii, jelenleg hivatalosan a Parlament Palotája), vagy a szófiai, egykori Dimitrov Mauzózeumot – övező vitákat, mint a kommunista utódpártok és politikai ellenzékük ideológiai összecsapásának tükröképét mutatják be. A Köztársaság Háza ezek keretében utalhat a „nemzeti örökség” egészére, eltávolítva és elfedve ezzel a Ceaușescu-diktatúra fájdalmas tapasztalatait, de leírható a román társadalomra erőltetett diktatori önhittség jeleként is. Az 1999-ben felrobbantott Dimitrov Mauzózeumot a „heroikus antifasiszta örökség” Dimitrov személyén keresztüli megidézésére, vagy éppen az 1989 utáni Bulgária antikommunista és demokratikus értékeinek megjelenítésére alkalmas helynek írják le.²⁸ A közelmúlt megjelenítése, vélik a kutatók, így lényegében a politikai viták és küzdelmek tükrévé válik, vagy közvetlenül etnopolitikai, azaz a nemzeti politikai elitek etnikai mobilizációt célzó programjairól árulkodik.²⁹

²⁷ Hacking 1995: 198–209.

²⁸ Müller 2007: 51–58; Vukov 2003; Todorova 2006: 395–406.

²⁹ Hayden 1994: 168–169; Esbenshade 1995: 78–84; Chioveanu 2004: 15–21; Kusá 2005.

A témával foglalkozó szerzők a közelmúltat megjelenítő köztéri alkotásokat (emlékműveket, emlékszobrokat) mint a politikai kultúra hordozóit mutatják be. Az 1989 után gyorsan átalakuló közterekben olyan eszközöket vélnek fölfedezni, melyek segítségével különböző domináns csoportok próbálják meg az általuk alkalmasnak vélt múltképeket a nyilvánosság számára hatékonyan megformálni.³⁰ Hasonlóképpen a budapesti Szoborpark történeténél azt elemzik, hogy a szocialista diktatúrák eltávolított emlékművei miként tükrözik a poszt-szocialista időszak emlékezetpolitikai mondanivalóját, legyen az az elmaradt forradalom helyettesítésére szolgáló illúzió, vagy a diktatúrát biztonságos helyen elrekesztő amnézia.³¹ Az efféle vállalkozások tétje, vélik a kutatók, a hatékony és széles körben elérhető politikai identitások megformálása. A közelmúltat megjelenítő különböző eszközöket, mint a középületeket, az emlékműveket, vagy a visszamenőleges igazságszolgáltatási kísérleteket a politikai közösségeket létrehozó, azok identitását kijelölő eljárásokként értelmezik.³²

Ez a körülmény – állítják –, vagyis a politikai erők beavatkozása a közelmúlt-hoz való viszony alakulásába, azonban láthatólag e múltképek torzulásához vezet. Mintha a kelet-közép-európai politikai elitek kényelmesebbnek éreznék a felejtés különböző politikáinak bevetését, mint a közelmúlttal való tisztességes szembenézést. A jelenlegi kutatások az olyan térségbeli példákat, mint Romániáét, ahol még a 2000-es évek elején is jelentős akadályokat gördítettek a Securitate-iratok nyilvánossága elé, illetve ezzel egy időben igyekeztek elterelni a figyelmet a politikai felelősség kérdésének felvetéséről a Ceaușescu-rendszerrel kapcsolatban, vagy Csehországot, ahol egyszerre élnek tovább régi mítoszok a csehszlovák pártállam különleges elnyomó hatalmáról, és övezik nehézségek a titkosszolgálati iratokhoz való hozzáférést, mint az efféle meghatározó emlékezetkultúrák kivetüléseit láttatják.³³

Hogyan magyarázzák az eddigi kutatások e problematikus múltképek viszonylagos elterjedtségének tényét? E leírások figyelme egyrészt olyan társadalmi összetevők felé fordult, mint a szocializmus örökségeként felfogott felejtés iránti vágy és egyenlőségszémény, másrészt ama kulturális keretek felé, amelyek alapvetően a mitológiaképzés módozataiként szolgálnak. A közelmúlt-hoz való viszony szempontjából a szocialista diktatúrák örökségének problémája mint az egészséges történeti tudat eltorzulása lett érdekes. Az elemzések azt hangsúlyozzák, hogy e rendszerek kisajátították a történelempépek megalkotásának jogát és lehetőségét, és erre építve kizárólagos politikai és ideológiai céljaiknak megfelelő hivatalos történelmeket építettek föl. A múlt az állampárt és szervei eszközévé, valamint a politikai legitimáció alapjává vált. A kutatások azt is kiemelik, hogy a kommunista történelempolitikák a kelet-közép-európai társadalmakban meglévő múltképek sokaságának elfojtásához vezettek. Hangsúlyozzák továbbá, hogy

³⁰ Main 2005: 5.

³¹ Kovács 2001: 78.

³² Koczanowicz 1997: 261–268; Bucur 2001: 286–289; Freifeld 2001: 276–280; Palonen 2005: 77–86; Kiss 2006: 4; Romsics 2006: 36–47; Ciobanu 2009: 313–321

³³ Ciofâncă 2002: 87–93; Blaive 2005: 1.

e történelemfelfogások nem tűntek el teljesen, ám kiszorultak a nyilvánosságból, számos esetben kibeszélhetetlenné váltak, s így végső soron a társadalom történeti tudatának torzulásához vezettek. 1989 után e különféle múltképek a korábban elfojtott értelmes párbeszéd hiánya miatt reflektálatlanul, egyszerre kerültek felszínre, s a tisztázó viták elmaradása miatt kaphatott széles nyilvánosságot számos megalapozatlan képzet is.³⁴ A kommunista diktatúrák, érvelnek az elemzők, különösen az olyan nacionalista irányzatú rendszerekben, mint például a romániai, több elemében is felelesztették a két világháború közti nemzeti autoriter múltképeket, melyek hatása 1989 után is érezhető maradt a térségben.³⁵

A téma kutatói a kelet-közép-európai társadalmakat általában véve felkészületlennek tartják arra, hogy megbirkózzanak a 20. század terhes örökségével, vagyis a diktatórikus múltakkal. Ezt mutatja szerintük a felejtésre való viszonylag általánosnak mondható hajlandóság, fogékonyság vagy éppen vágy. A térség társadalmainak jelentős csoportjai vettek részt ilyen vagy olyan formában a szocialista diktatúrák hivatalos szervezeteinek vagy intézményeinek életében, számosan pedig közvetlenül is együttműködtek a kommunista elnyomó gépezet, vagy a szélsőjobboldali erőszakszervezetek működtetésében. Az ezen emlékekkel kapcsolatos, 1989-et követően feleledő szégyenérzet és büntudat a társadalmi amnézia felé terelte a térség társadalmait – hangsúlyozzák az elemzések.³⁶

A felejtés vágya mellett, a közelmúlthoz való viszonyt elemző irodalom arra hívja föl a figyelmet, hogy a szocialista diktatúrák örökségeként a kelet-közép-európai társadalmakat általában az egyenlőség erős ethosza jellemzi. A térség országaiban a társadalmi és anyagi egyenlőség valamiféle elvárása megnehezíteni látszik a piaczgazdasághoz, versenyhelyezethez és pluralizmushoz való alkalmazkodást. Ez a társadalmi elvárás adja a szocializmushoz való nosztalgikus, egyoldalú viszonyulás alapját. A szocialista rendszerek e kollektív mentalitás környezetében a stabilitás, kiszámíthatóság, biztonság és szolidaritás világának látszanak, mely jelenség, úgy tűnik, megkönnyíti a diktatúra, az elnyomás és a szabadsághiány tapasztalatainak feledésbe merülését.³⁷

A kutatók a közelmúlthoz való viszonyulás kelet-közép-európai módjában olyan sajátos mitológiákat vélnek felfedezni, olyan történelemképeket, melyekkel problémamentesen és kényelmesen lehet együtt élni.³⁸ Az elemzők rámutatnak arra, hogy a visszamenőleges igazságszolgáltatási kísérletek az új rendszerek, a felelősök és az elnyomottak ellentétpárjára épített alapítómítoszainak létrehozására tett próbálkozások voltak.³⁹ A magyar 1956-os események utóélete különösen jó példának látszik a posztkommunista alapítómítoszok és kontextusaik elemzésére. Az 1956-tal kapcsolatos múltképek kialakulásának értelmezése

³⁴ Watson (ed.) 1994; Machcewicz 2005: 1.

³⁵ Bucur 2001: 314; Chioveanu 2004: 12–13.

³⁶ Cioflâncă 2002: 88–90.

³⁷ Blaive 2005; Marković 2007.

³⁸ A múltról szóló mitikus elbeszélések közösségépítő szerepe mellett érvel: Stráth 2000.

³⁹ Kiss 2006: 5.

kínálkozó alkalom, hogy a vele kapcsolatos vitákat a politikai szükségletek segítségével magyarázzák, fogadtatását pedig a nemzeti mártírológia és a szabadságharcok történeti kultúrájába ágyazottan mutassák be.⁴⁰ A budapesti Szoborpark hasonlóképpen a rendszerváltás időszakában kialakuló új szocializmus narratívába betekintést nyújtó példaként jelenik meg. A szobrok eltávolítása, majd kiállítása segítségével az elemzők azt a mitologikus elbeszélést vélték tetten érni, mely nem beszélt a Kádár-rendszer kényelmetlen emlékeiről, ellenben lehetővé tette annak eltávolítását és elfelejtését.⁴¹

E mitologikus múltképek befogadását, illetve egyáltalán megszületését a kelet-közép-európai posztoszocialista kultúra szerkezete teszi lehetővé – érvelnek az elemzések. Az emlékművekhez való viszonyt a szocializmusról kialakuló, a radikális eltávolítás és a nosztalgikus emlékezés egyidejű igénye által meghatározott új elbeszélés keretében írják le. Ennek megfelelően mutatják be a szocializmus emlékműveihez való viszonyt Bulgáriában is. Bár itt e viszonyt a rombolás radikálisabb attitűdje jellemezte, ezt a mentalitást is a felejtés, az újrakezdés és a megtisztulás iránti vágy összefüggéseiben értelmezik. A szocializmus narratívájának Bulgáriában kialakuló változatát, mint a társadalomban élő összetett emlékezetkultúra kifejeződését értik meg. Az elemzők szerint, ez az emlékezetkultúra egyszerre tesz kísérletet egyrészt az áldozatok emlékének életben tartására azáltal, hogy a szocializmust mint zsarnoki elnyomást jeleníti meg, illetve vallásos jelképek révén morális kötelezettségeket ír elő; másrészt megpróbálkozik nosztalgikus, a „régidők” felelevenítésén alapuló képzetek megformálásával.⁴² A lengyelek második világháborúról alkotott képét hasonlóan kulturális hagyományok tükröződéseként értelmezik. A hagyományos lengyel mártírológia és áldozatmítosz, melyet különösen politikai megnyilatkozások és filmek közvetítettek, magyarázni látszik a második világháborúhoz való társadalmi viszony mikéntjét is. E viszony alakulását elsősorban különböző szimbolikus eszközök, úgymint az idő, tér, hősök, emlékművek, múzeumok vagy a megemlékezési rítusok segítségével ragadják meg. A viszonyulás tétje morális fogalmak segítségével tűnik tetten érhetőnek, megvalósulásának módja pedig a mítosz kategóriájában látszik értelmezhetőnek.⁴³

A közép-kelet-európai közelmúlt feldolgozásának efféle megközelítésében azok a módok az érdekesek, ahogyan e társadalmak hagyományosan elérhető kulturális erőforrásaikat felhasználják annak érdekében, hogy a múltat jelentéssel ruházzák föl, és értelmet adjanak neki. Különös jelentőséget tulajdonítanak ebben a tekintetben a különböző elbeszélői kánonoknak, elsősorban az irodalmi hagyományban elérhető elbeszélői szerkezeteknek. Úgy vélik, az irodalmi vagy írásos kultúra műfaji megformáltsága, szimbólumai vagy jellegzetes témái a személyes történel-

⁴⁰ 1956 utóéletének e tekintetben jellegzetes feldolgozása: James 2005.

⁴¹ Kovács 2001: 80; Apor 2003; Nadkarni 2003: 194–205.

⁴² Vukov 2007.

⁴³ Orla-Bukowska 2006: 178–196.

meket átható elemekként jelennek meg.⁴⁴ A személyes emlékeket hasonlóan formálnak meg egyéb, olyan nem literátus kulturális elemekben, mint amilyenek a rítusok, a kanonikus képek, vagy az építmények, azaz a testet öltött alapvető hagyományos minták.⁴⁵ Ebben az értelemben a múlthoz való viszony nem más, mint rögzített kulturális jelentések, „kódok” halmazának működésbe hozatala.⁴⁶

A kelet-közép-európai műtfeldolgozást érintő kutatások egyformán az emlékezet tükröződéseként elemzik a megjelenítésnek a legkülönbélebb műfajokban jelentkező, egymástól is elváló gyakorlat és diskurzus szabályainak engedelmessé váló válfajait: a döntően morális mondanivalót esztétikai minőséggé alakító emlékműveket, a politikai közösségépítés célját betöltő megemlékezési ünnepeket, a múlt kézzelfogható hiteles ábrázolását célul kitűző múzeumokat és a történetírást, a személyes integritást megerősítő elbeszélte emlékezetet, vagy éppen az emberi lét általános moralitását megfogalmazó irodalmat. Mintha a kollektív emlékezet mintái egyformán áthatnák a történelemtől szóló nyilvános beszédet, a megjelenítés és szimbolizáció különféle módjait, az egyes kanonizált emlékezeti gyakorlatokat, valamint az elbeszélések és önéletrajzok formáit. Ahogyan az emlékezetkutatás egy teoretikusa ezt megfogalmazza:

„a múlt kimunkálását – nevezzük azt történelemnek vagy emlékezetnek – egy sajátos, egy adott térben és időben létrejövő (tehát nem véletlenül kialakuló) kulturális rendszernek tekintem: ahogyan egy társadalom, akár a történész személyén, akár az emlékezet megőrzésének intézményein (múzeum, levéltár, emlékmű, műemlék stb.) keresztül kiválasztja, megmunkálja és megjeleníti a múltat, illetve annak valamely darabját, mozzanatát, az a tudományos feldolgozás tényén túl, árulkodik a mindenkori jelen historiográfiai tudatáról és társadalmi képzetrendszeréről.”⁴⁷

Mintha az emlékezet nem pusztán társadalmi termék lenne, hanem a társadalmak egészének kollektív tulajdona. A kollektív és társadalmi emlékezet fogalmi keretei felől nézve úgy tűnik, hogy a kelet-közép-európai társadalmak sajátos emlékezeti kultúrákat teremtenek meg, melyek a múlttól folyó viták olyan szimbolikus terepei, ahol megfogalmazhatóak a különböző nemzeti, vallási és ideológiai identitások.⁴⁸ „A lieu de mémoire-ok gyakran a politika legközvetlenebb eszközei, »egy híg, hivatalossá tett civil vallás« helyei, ahol könnyen meggyőzhető az emberek arról, hogy legszélesebb politikai és legmélyebb spirituális lojalitásaik összeegyeztethetők.”⁴⁹ Mintha a múlthoz való viszonyt a kollektív emlékezet gyakorlatai teremtenék meg, elterjedve és megbújva a társadalom

⁴⁴ Skultans 1998; Joja 2007: 241–244; Kovács 2008: 21–22.

⁴⁵ Watson (ed.) 1994: 8; Kovács 2006: 21–22.

⁴⁶ Romsics 2006: 38.

⁴⁷ K. Horváth 2006: 11.

⁴⁸ Troebst 2007: 16–19.

⁴⁹ Kovács 2001: 69–70.

szövetében, ám felszínre törve és megfigyelhetően megnyilvánulva az emlékezet különböző helyein.⁵⁰

„A [Dimitrov] mauzóleum, habár ma már nyoma sincs, mégis leírható, mint lieu de mémoire, vagy inkább, mint lieu de mémoire détruite, az elpusztított emlékezet és a pusztítás ezzel összeforrott emlékezetének furcsa helye. Ha nem robbantották volna föl, még ma is milieu de mémoire lenne, hiszen számos nemzedék élő emlékezetén belül állították föl.”⁵¹

Az emlékezet eszerint az egyes kultúrák lényegi jelentéseit feltárni képes, egyedi kulturális előadásmódokban és társadalmi intézményekben megnyilatkozó alapvető létmód.⁵²

Az emlékezet illetően mítosza azonban a racionális vizsgálódások iránti váratlan, ám mégis jellegzetes szkepszishez vezet. Amennyiben a történelemképek kialakulásáért végső soron társadalmi és kulturális-ideológiai tényezők felelnek, érdektelenné válhat ezek bizonyítékokon alapuló hitelességének boncolgatása. Amennyiben úgy véljük, a különböző múltképek hihetősége és elérhetősége végeredményben kollektív mentalitásoktól és kulturális mintáktól függ, másodlagos kérdéssé válik, hogy ezek az elbeszélések bizonyítékokkal alátámaszthatóak-e vagy sem. Ebből a nézőpontból úgy tűnik, mintha a történetírást, a történész munkáját az uralkodó emlékezetkultúra vagy emlékezetpolitika határozná meg. A történész, e felfogásban, mintha társadalmi háttéréből és kulturális hagyományából adódó sajátos kollektív emlékezet egyféle – a szakszerűség igényén alapuló intézményesített – hordozója, pontosabban kifejezője és tükrözője lenne. A történetírás értelmét, hasznát és jogosságát immár az igazolhatja, ha beleilleszkedik a társadalmi emlékezet átfogó kereteibe, mégha speciális – a felejtés ellen munkálkodó, emlékeztető – szerepében is. „Azért esett a választásom az elmúlt évtizedben szélesebb körben elterjedt »társadalmi emlékezet« kifejezésre, mert egyszerű formulaként, tömören foglalja össze a válogatás és az értelmezés bonyolult folyamatát, és hangsúlyozza a megfeleléseket a múlt írásos megörökítése, illetve a múltra való emlékezés módjai között.”⁵³ – írja Peter Burke, a történelmet mint társadalmi emlékezetet értelmező tanulmányában. Történetírás és kollektív emlékezet, ebből a szemszögből, mindössze az emlékezet varázslatos létmódjának két, eltérő módon intézményesült megtestesüléseként értelmezhető. A történeti vizsgálódások eredményeit ezért gyanakvó hitetlenség

⁵⁰ Brunnbauer – Pichler 2002; Todorova 2006: 378–383; Sabrow (Hrsg.) 2009.

⁵¹ Todorova 2006: 408.

⁵² Az emlékezet ilyen értelemben való felfogását nevezi Kerwin Lee Klein „strukturális emlékezetnek”. Klein 2000: 131. Az emlékezet fogalma felhígulásának, parttalaná válásának veszélyére figyelmeztet: Kansteiner 2002. A kortárs kulturális antropológiában az emlékezet fogalma úgy tűnik, hogy fenntartja az egyes kultúrák egységességének elveszni látszó képzetét, így azonban lényegében megkülönböztethetetlené válik a „kultúra” korábbi fogalmától. Berliner 2005: 203–205.

⁵³ Burke 2001: 5.

veszi körül, a történeti értelmezések rendszeres újragondolását a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság és az időlegesség jeleként értelmezve. A történetírás a jelenkori Kelet-Közép-Európában múlandónak és törékenynek tűnik. A térség polgárai hozzászóltak, hogy ne bízzanak a pártállami történeti fabrikációkban. 1989 után ráadásul a történelem újraírása meglehetősen önkényesnek is látszott: nem ritkán a korábbi hivatalos álláspontokat védő szerzők írták meg ugyanazon a forrásbázison a hősokeket áruulókká, az áldozatokat elkövetőkké, a tragédiákat dicsőséggé változtató új elbeszéléseket. Ez a körülmény megerősíti azt a szkeptikus következtetést, miszerint a történetírásnak nincsen különösebb alapja állításait a kutatásra hivatkozva hitelesíteni, hiszen a historiográfiai hagyomány nem más, mint a mindenkori hatalom segítségére siető, a politikai célok moralitását a történelem eszközével is igazoló múltképek múlandó sorozata.⁵⁴

A múlthoz való hiteles viszony kialakulását kulturális hagyományok és kollektív mentalitások eredőjének, az emlékezet tradícióját pedig a múlthoz való viszony kritikai elemzést is fölülíró formájának tartani azonban veszélyes álláspont, hiszen kihúzza a talajt nem csupán a racionális vizsgálódás, hanem a felelős kritikai magatartás lehetősége alól is. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a HIV-vírus létét, a védőoltások hatékonyságát, a klímaváltozás tényét vagy az evolúciót tagadó „denialista” közvélemény hajlamos semmibe venni a racionális bizonyítás eljárásait, és a hitbéli elkötelezettséget a bizonyítékok fölé helyezni,⁵⁵ úgy a történelemábrázolások autoritásának a kollektív kulturális hagyományok vagy társadalmi mentalitások alapjaira való építése is a múlt megjelenítéseinek hitelességét végső soron a hit és nem a bizonyítás kérdésévé teszi. Ez a fajta szkepszis azonban nem a bizonyítékok esetlegességére, hiányosságaira vagy elégtelenségére rámutató, alternatív tudományos magyarázat iránt kutató eljárás, hanem valójában a tudományos bizonyítási eljárások iránti mélyesélyes bizalmatlanság kifejeződése. Ebben a szkeptikus környezetben a különböző kollektív múltképek, az egyes politikai közösségek által ébren tartott és művelt történelmi hagyományok egyenrangúnak látszanak, érvényességük megkérdőjelezésének nincs racionális alapja, következésképpen egyenlő bánásmódra tarthatnak igényt.

Az emlékezet mítosza sajátos „hitetlen” relativizmushoz vezethet, mely megalapozza a különféle politikai és ideológiai para-történelmek és történeti manipulációk viszonylag könnyen választható alternatívaként való megjelenését és elterjedését. Ami azt illeti, a történelmi ábrázolás efféle hitetlen kelet-közép-európai kísérletei éppenséggel az emlékezet megjelenítésére hivatkozva lépnek föl a hitelesség igényével, a múlthoz való kapcsolat autoritását a múlt képeihez való érzelmi viszonytól téve függővé. A budapesti Terror Háza Múzeum például, mely önmagát a 20. századi magyar történelem igaz megjelenítőjének tartja, nem tartja fontosnak,

⁵⁴ „A hitelesség zsinórmértékét saját élményeinkből származó erkölcsi igazságérzetünk és a hatalmi diskurzusok határozzák meg. Utóbbiak közül a történetírás és a történelempolitika nyom leg-többet a latban.” Kovács 2008: 11.

⁵⁵ A tudományos bizonyítási eljárások iránti bizalmatlanságról, a „denializmusról” lásd MacKenzie 2010; Shermer 2010.

hogy ebbéli igényét elmélyült kutatások eredményeire alapozza. Küldetése jogosságát inkább az emlékezetmunka elvégzésének szükségességével véli igazolni.

„Mert bár megtörtént, aminek nem lett volna szabad megtörténnie, 2002-ben létrejött a közös emlékezés helye, az a kiállítás és közösségi tér, amely friss levegőként érte a magyar történelmi emlékezet sebeit. A hallgatás évtizedei után létrejött az a hely, amely eleven mementóként végre nevének nevezi közös történetünk szereplőit, az áldozatokat és a tetteseket. Kimondani a kimondhatatlannak tűnőt, nevet adni a megnevezhetetlennek tűnőnek, e nélkül nem létezhet újjászületés.”⁵⁶

A történeti megjelenítésre tett efféle kísérletek úgy viselkednek, mintha állításaikat ezek kulturális beágyazottsága vagy politikai hatékonysága hitelesíthetné. Egyrészt a nemzeti identitás elbeszéléseinek mitikus jelentéseiből vezetik le a múlt ábrázolása érvényességét, másrészt különböző partikuláris társadalmi tapasztalatok közvetlen élményét emelik általános érvényűvé. Mintha a kelet-közép-európai társadalmak valamilyen misztikus módon, a nemzeti kultúra folytonosságába rejtve megőrizték volna múltjuk igaz képét, mely így a kommunizmus bukása után egyszerűen helyreállítható és kiállítható lenne. E felfogás szerint a politikai közösségek történeti köztudatában megőrzött és kollektív módon nyilvánosságra került, megtestesült múltképek a történeti anyag feldolgozásának, az azzal való szembesülésnek hiteles, elfogadható és érvényes kereteit képesek biztosítani. Ez a fajta neotradicionális hitelenség hajlamos a népi emlékezetre mint a tényeket a történetírásnál hitelesebben megőrző gyakorlatra tekinteni. Mintha a kollektív emlékezet valamiféle mélyreható kontinuitást őrzött volna meg, ahol a folklór valamiféle állandósult történeti tudás tára lenne.⁵⁷

Aligha szándékosan, de mégis balszerencsés módon a kelet-közép-európai közelmúlt-feldolgozás gondjait, mint a kollektív emlékezet zavarait értelmezni nem annyira a probléma tisztázáshoz, sokkal inkább magához a probléma kialakulásához járult hozzá. A kollektív emlékezet fogalma, mely a múlttól alkotott képek kialakulását kulturális környezet, politikai erőtér és társadalmi gyakorlatok összefüggésében képes értelmezni, éppenséggel a probléma lényegéről, a bizonyítási eljárások, és az ezekből adódó hitelesség zavarairól tereli el a figyelmet. A társadalmi emlékezet vizsgálata, mely érzéketlen a bizonyíték és bizonyítás kérdései iránt, önmagában aligha segít eligazodni a történelemábrázolás problematikus területén. Minden jel arra mutat, hogy az olyan ódivatú fogalmi eszközök, mint a bizonyíték, bizonyítás, hihetőség és tényszerűség, mégis nélkülözhetetlenek

⁵⁶ A Terror Háza Múzeum honlapján elérhető ismertető szöveg: <http://www.terrorhaza.hu/muzeum/rolunk.html> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 23.)

⁵⁷ Bár szélsőséges a megfogalmazása, de tudósként (!) az emlékezet mítoszából eredő szkepszis nélkül aligha jelenthetné ki Hoppál Mihály: „A kollektív emlékezetet az egyéni emlékezet nem tudja fölülírni, ideig-óráig lehet, hogy a király megjutalmazza a történészt, és az udvar tapsol, de a folklór tényei ellen nem lehet semmit tenni. [...] Ezért nem szabad lebecsülni a folklórt, és nem kell felértékelni a történészek munkáját, mert őket az jellemzi – tisztesség ne essék szólnán – hogy a megrendelő (a király vagy a párt) szája íze szerint átírják a történelmet.” Hoppál 2008.

a történelemábrázolás módjainak értelmes és felelős befogadásához. Ennek sikeres véghezviteléhez pedig, úgy tűnik, aligha elkerülhető a történetírás elválasztása az emlékezet fogalmi kereteitől.⁵⁸

A MÁGIKUS EMLÉKEZET

A „lieu de mémoire” fogalmát Nora az antik „loci memoriae” terminussal hozza összefüggésbe. A „loci memoriae” – az emlékezet helyei – kifejezés a klasszikus antikvitásban azokat az elképzelt épületeket jelentette, melyek segítségével a szónokok beszédeiket memorizálhatták, a szónoklat egyes szöveghelyeit az elmében őrzött építmények egyes színtereire kötve. Az emlékezhelyek Nora számára az emlékezet klasszikus művészetéről, egy hosszú mnemotechnikai hagyományról tanúskodnak. E hagyomány felelevenítésében Frances Yates-nek az emlékezés művészetéről írott munkája jelentős szerepet játszott, mely a francia történész számára is a forrást jelentette.⁵⁹

Yates számára azonban az a folyamat volt igazán érdekes, amely során a klasszikus antikvitástól örökölt kifejezés sajátos, platonikus fogalmakon alapuló misztikus jelentést kapott a reneszánsz gondolatvilágában. Habár Platón maga soha nem szentelt külön értekezést az emlékezésnek, hitt abban, hogy a végső igazságról való tudás benne rejlik az emberi emlékezetben. Az emberi emlékezetet a középkor is kétféleképpen képzelte el: egyrészt feltételezett egy elveszett természetes memóriát, mely az *Édenkert* képét hordozta, másrészt az ennek rekonstrukciójára szolgáló mesterséges emlékezetet. A középkori, emlékezettel kapcsolatos értekezések az emlékezés folyamatának segítségével a *Menny*, a *Pokol* és a *Kiűzetés* titkait kívánták feltárni. A Boncompagno által 1235-ben írott *Rhetorica Novissima* különbséget tett a természetes és a mesterséges emlékezet között, az előbbi a természet ajándékának, az utóbbit az emberek által mesterségesen feltaláltak tekintve. A természetes emlékezetnek nem volt szüksége mesterséges segítségre, ám mesterséges párját csupán a természetes emlékezet segédeszközének tartották. E különbségektől függetlenül az emlékezet mindkét módja a *Teremtés* megértésére irányult. Habár az emberek birtokában voltak a *Paradicsomra* való emlékezés természetes képességének, a *Kiűzetés* után e természetes emlékezetet kiegészítő eszközökre szorultak.

A reneszánsz Itáliában többen is megkísérelték olyan emlékezhelyek – az emlékezet színházainak – megalkotását, melyek képesek lettek volna felidézni

⁵⁸ Henry Rousso szerint az emlékezet, a történetírással ellentétben, a múlthoz való viszony érzékeny, érzelmekkel teli, fájdalmas formája, mely átélt vagy közvetlenül átadott tapasztalatokon nyugszik, s így egy adott csoportban tényleges jelenlévő múltként ölt testet. A történetírás alapvetően különbözik az emlékezettől: célja az eltávolítás, a folytonosság helyett a változás hangsúlyozása, a jelenlétőség helyett, pedig az ellenőrizhető vagy elvethető bizonyítékok felderítése. Rousso 2002: 1–8.

⁵⁹ Nora 1989: 25.

a világmindenség végső rendjét hordozó memóriát. Guilio Camillo (1480–1544) az örökkévaló igazság rendjét ábrázoló színházat tervezett. Úgy hitte, lehetséges a világegyetemre való emlékezés, ha a színházban megalkotott mikrokozmosz részei szerves módon felidézik a makrokozmosz egészét. Giordano Bruno reményei szerint fellelhető volt a „Titkos Tan” az emlékezés művészetének kifinomult használata segítségével. Úgy vélte, az erre hivatott és érdemes elme rendelkezhet a világegyetem „Nagy Kulcsával”, melyet a *Teremtés* titkainak feltáráshoz vezető végső eszköznek tartottak. A reneszánsz gondolkodók számára az emlékezhelyek megfejtése olyan mágikus aktus volt, mely a világegyetem „Nagy Kulcsának” birtokosává tehetette végrehajtóját, olyan tett, mely a mögöttes igazság felismerésére tette képessé a mágus-tudóst.⁶⁰ Úgy tűnik, a kortárs emlékezet-kutatás nem csupán a klasszikus rétori hagyomány emlékezhelyek kifejezését vette újra használatba, de új életre keltette a mesterséges és természetes emlékezet reneszánsz megkülönböztetését is. Ezáltal azonban elhagyta a kritikai vizsgálódások terepét, és a mágia bizonytalan útjára tévedt.

Hatékony kiútnak tűnik e zsákutcából annak a bonyolult, ám egyben szoros kapcsolatnak a tanulmányozása, mely a múlt különböző megjelenítési formáit a korban uralkodó bizonyítási paradigmákhoz köti. Gyümölcsöző lehet egy olyan átfogó és összehasonlító vizsgálódásnak az elindítása, mely a történeti megjelenítések módszereinek és technikáinak, különös tekintettel a bizonyítékokkal való manipuláció eljárásaira, a jelenkori Kelet-közép-Európában megfigyelhető eseteit elemezné. E kutatásnak különösen öt részterülete hozhat figyelemreméltó eredményeket: a történeti igazságszolgáltatás, múzeumok, emlékművek, dokumentumfilmek, valamint a szűken vett historiográfia kritikai elemzése, melynek a következő kérdésekre érdemes összpontosítania. Hogyan lehetséges hitelessé tenni elvont történeti megjelenítéseket? Milyen feltételek mellett fogadható el vagy utasítható el egy történeti értelmezés érvényesnek? Milyen technikák, bizonyítékok és eljárások – perek, múzeumok, dokumentumfilmek, tanúbizonyságok, hagyományos levéltári források vagy az új média vizuális felvételei – alapozzák meg a különböző történeti ábrázolások autenticitását, realizmusát vagy hihetőségét? Mi módon lehet ezeket kétségbe vonni? Mi a történetész szerepe ezeknek az eszközöknek a létrehozatalában és használatba vételében? Mi a történetész szakma felelőssége ilyen körülmények között? Miben rejlik a történetírás morálitása és etikája manapság?

⁶⁰ Yates 1966: 58–70, 138–172, 211–216.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agulhon, Maurice 1981: *Marianne into Battle. Republican Imagery and Symbolism in France, 1789–1880*. Cambridge.
- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelte közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest.
- Antohi, Sorin – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter (eds.) 2007: *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Budapest.
- Apor Péter 2003: Az „emberarcú szocializmus”: Szoborpark. *SzocReál* (8.) augusztus. 20–21.
- Ashplant, Timothy G. – Dawson, Graham – Roper, Michael (eds.) 2000: *The Politics of War Memory and Commemoration*. London – New York.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette 2002: *1914–1918: Understanding the Great War*. London. (Magyarul: Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette 2006: *1914–1918, az újraírt háború*. Budapest.)
- Berliner, David 2005: The Abuses of Memory. Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly* (78.) 1. 197–211.
- Blaive, Muriel, 2005: The Czechs and their Communism. Past and Present. In: Gard, D. – Main, I. – Oliver M. – Wood, J. (eds.): *Inquiries into Past and Present*. Vienna. (http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=259&Itemid=286) (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 14.)
- Braun Róbert 1995: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Budapest.
- Brunnbauer, Ulf – Pichler, Robert 2002: Mountains as „lieux de mémoire”. Highland Values and Nation-Building in the Balkans. *Balkanologie* (6.) 1–2. 77–100.
- Brunnbauer, Ulf (ed.) 2004: *(Re)Writing Historiography. Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster.
- Bucur, Maria 2001: Birth of a Nation: Commemorations of December 1, 1918, and National Identity in Twentieth-Century Romania. In: Bucur, Maria – Wingfield, Nancy M. (eds.): *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, 286–325.
- Burch, Stuart – Smith, David J. 2007: Empty Spaces and the Value of Symbols: Estonia's 'War of Monuments' from Another Angle. *Europe–Asia Studies* (59.) 6. 913–936.
- Burke, Peter 2001: A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio* (12.) 1. 3–21.
- Chioveanu, Mihai 2004: *The „Return of the Repressed”. The Revival of Marshal Ion Antonescu's Myth and the Memory of the Holocaust in Post-communist Romania*. Kézirat.
- Ciobanu, Monica 2009: Criminalising the Past and Reconstructing Collective Memory: The Romanian Truth Commission. *Europe–Asia Studies* (61.) 2. 313–336.
- Cioflâncă, Adrian 2002: Politics of Oblivion in Postcommunist Romania. *The Romanian Journal of Political Sciences* (2.) 2. 85–93.
- Climo, Jacob J. – Cattell, Maria G. (eds.) 2002: *Social Memory and History. Anthropological Perspectives*. Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford.

- Esbenshade, Richard S. 1995: Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe. *Representations* (49.) 4. 72–96.
- Evans, Martin – Lunn, Ken (eds.) 1997: *War and Memory in the Twentieth Century*. Oxford – New York.
- Frazon Zsófia – K. Horváth Zsolt 2002: A megsértett Magyarország: A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus. *Regio* (13.) 4. 303–347.
- Freifeld, Alice 2001: The Cult of March 15: Sustaining the Hungarian Myth of Revolution, 1849–1999. In: Bucur, Maria – Wingfield, Nancy M. (eds.): *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, 255–285.
- Giesen, Bernhard 2000: National Identity as Trauma. The German Case. In: Stråth, Bo (ed.): *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*. Brussels, 227–247.
- Gillis, John R. (eds.) 1994: *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton.
- Gyáni Gábor 2000a: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 81–94.
- Gyáni Gábor 2000b: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 95–127.
- Hacking, Ian 1995: *Rewriting the Soul. Multiple Personality and the Sciences of Memory*. Princeton.
- Halbwachs, Maurice 1925: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris.
- Halbwachs, Maurice 1950: *La mémoire collective*. Paris.
- Hartman, Geoffrey H. 1996: *The Longest Shadow. In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington.
- Hartog, François 2006: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest.
- Hayden, Robert M. 1994: Recounting the Dead: The Rediscovery and Redefinition of Wartime Massacres in Late- and Post-Communist Yugoslavia. In: Watson, Rubie S. (ed.): *Memory, History, and Opposition under State Socialism*. Santa Fe, 167–184.
- Hodgkin, Katharina – Radstone, Susannah (eds.) 2003: *Contested Pasts. The Politics of Memory*. London – New York.
- Hoppál Mihály 2008: Tiszteljük egymás szimbólumait. Interjú. *Magyar Hírlap* 2008. augusztus 1. http://www.magyarhirlap.hu/ahogy_tetszik/tiszteljuk_egymas_szimbolumait.html (Utolsó letöltés: 2010. október 31.)
- Hutton, Patrick H. 1993: *History as an Art of Memory*. Hanover – London.
- Irwin-Zarecka, Iwona 1994: *Frames of Remembrance. The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick – London.
- James, Beverly A. 2005: *Imagining Post-Communism. Visual Narratives of Hungary's 1956 Revolution*. College Station.
- Joja, Oltea 2007: Den Kommunismus erinnern. Bilder und Vorstellungen in der Gegenwart. In: Brunnbauer, Ulf – Troebst, Stefan (Hrsg.) 2007: *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien, 237–245.
- K. Horváth Zsolt 2006: Az emlékezet terhe. Lehetőségből kötelesség, megismerésből elismerés? In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Budapest, 9–18.

- Kansteiner, Wulf 2002: Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory* (41.) 2. 179–197.
- Kiss Csilla 2006: We Are Not Like Us. Transitional Justice. The (Re)construction of Post-Communist Memory. In: MacLachlan, A. – Torsen I. (eds.): *History and Judgment*. Vienna. (http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=150&Itemid=125) (Utolsó letöltés: 2010. augusztus 1.)
- Klein, Kerwin Lee 2000: On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations* (69.) 1. 127–150.
- Koczanowicz, Leszek 1997: Memory of Politics and Politics of Memory. Reflections on the Construction of the Past in Post-Totalitarian Poland. *Studies in East European Thought* (49.) 4. 259–270.
- Kovács Éva 2001: A terek és a szobrok emlékezete (1988–1990). Etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról. *Regio* (12.) 1. 68–91.
- Kovács Éva 2006: A bárány, a bálna és a baba. A társadalmi emlékezet fatal errorjai. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Budapest, 19–34.
- Kovács Éva 2008: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban. In: Uő. (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, 9–40.
- Kusá, Dagmar 2005: „Je Me Souviens” ... Historical Memory on the Stage of Central European Politics. In: Kusá, Dagmar – Moses, Shai (eds.) 2005: *Aspects of European Political Culture*. Vienna, 87–106.
- Lagrou Pieter 2000: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge.
- Lanzmann, Claude 1985: *Shoah. An Oral History of the Holocaust. The Complete Text of the Film*. New York.
- Lebow, Richard Ned – Kansteiner, Wulf – Fogu, Claudio (eds.) 2006: *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham – London.
- Lüdtke, Alf 1993: Coming to Terms with the Past: Illusions of Remembering, Ways of Forgetting Nazism in West Germany. *Journal of Modern History* (65.) 3. 542–572.
- Machcewicz, Pawel 2005: The Institute of National Remembrance and Coming to Terms with a Difficult Past: World War II and the Communist Dictatorship. *Inter-Marium* (8.) 3. 1–10.
- MacKenzie, Debora 2010: How to Be a Denialist. *The New Scientist* 15 May 2010. 38–41.
- Mark, James 2008: Containing Fascism: History in Post-Communist Baltic Occupation and Genocide Museums. In: Apor, Péter – Sarkisova, Oksana (eds.) 2008: *Past for the Eyes. East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest, 335–369.
- Marković, Predrag J. 2007: Der Sozialismus und seine sieben „S”-Werte der Nostalgie. In: Brunnbauer, Ulf – Troebst, Stefan (Hrsg.) 2007: *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien, 153–164.
- Maier, Charles S. 1988: *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, Mass. – London.

- Main, Izabella. 2005: Memory and History in the Cityscapes in Poland: The Search for Meaning. In: Gard, D., Main, I., Oliver, M. and Wood, J. (eds.) 2005: *Inquiries into Past and Present*. Vienna, 1–22.
- Middleton, David – Edwards, Derek (eds.) 1990: *Collective Remembering*. London – Thousand Oaks – New Delhi.
- Müller, Dietmar 2007: Strategien des öffentlichen Erinnerns in Rumänien nach 1989. Postkommunisten und postkommunistische Antikommunisten. In: Brunnbauer, Ulf – Troebst, Stefan (Hrsg.) 2007: *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien, 47–69.
- Nadkarni, Maya 2003: The Death of Socialism and the Afterlife of Its Monuments. Making and Marketing the Past in Budapest's Statue Park Museum. In: Hodgkin, Katharine – Radstone, Susannah (eds.): *Contested Pasts. The Politics of Memory*. London – New York, 193–207.
- Nora, Pierre 1989: Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations* (26.) 1. 7–25.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* (14.) 3. 142–157. [Újraközölve: Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. (Szerk., elő- és utószó: K. Horváth Zsolt.) Budapest, 13–33.]
- Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. (Szerk., elő- és utószó: K. Horváth Zsolt.) Budapest.
- Olick, Jeffrey K. (ed.) 2003: *States of Memory. Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*. Durham – London.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce 1999: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Rep-liká* (10.) 37. 19–43.
- Orla-Bukowska, Annamaria 2006: New Threads on an Old Loom. National Memory and Social Identity in Postwar and Post-Communist Poland. In: Lebow, Richard Ned – Kansteiner, Wulf – Fogu, Claudio (eds.): *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham – London, 177–209.
- Pakier, Małgorzata – Stráth, Bo (eds.) 2010: *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York – Oxford.
- Palonen, Emilia 2005: Constructing Communities: From National to Transnational and Activist Politics of Memory in Europe. In: Kusá, Dagmar – Moses, Shai (eds.) 2005: *Aspects of European Political Culture*. Vienna, 77–86.
- Passerini, Luisa (ed.) 2005: *Memory and Totalitarianism*. New Brunswick.
- Rév István 2005: *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*. Stanford.
- Romsics Gergely 2006: Trianon a Házban. A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002). In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Budapest, 35–52.
- Romsics Ignác (szerk.) 2002: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest.
- Rouso, Henry 1991: *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*. Cambridge Mass.

- Rousso, Henry 2002: *The Haunting Past. History, Memory, and Justice in Contemporary France*. Philadelphia.
- Sabrow, Martin (Hrsg.) 2009: *Erinnerungsorte der DDR*. München.
- Shermer, Michael 2010: I am a Sceptic, but I'm not a Denier. *The New Scientist* 15 May 2010. 36–37.
- Skultans, Vieda 1998: *The Testimony of Lives. Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. London – New York.
- Stråth, Bo 2000: Introduction. Myth, Memory and History in the Construction of Community. In: Stråth, Bo (ed.): *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*. Brussels, 19–46.
- Todorova, Maria 2006: The Mausoleum of Georgi Dimitrov as lieu de mémoire. *The Journal of Modern History* (78.) 2. 377–411.
- Troebst, Stefan 2007: „Budapest” oder „Batak”? Varietäten südosteuropäischer Erinnerungskulturen. Eine Einführung. In: Brunnbauer, Ulf – Troebst, Stefan (Hrsg.) 2007: *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien, 15–26.
- Vukov, Nikolai 2003: The Destruction of Georgi Dimitrov's Mausoleum in Sofia. The „Incoincidence” between Memory and Its Referents. In: Ioan, Augustin (ed.): *Places of Memory. Special Issue of Octogon 10*. Bucharest, 40–43
- Vukov, Nikolai 2007: Refigured Memories, Unchanged Representations. Post-Socialist Monumental Discourse in Bulgaria. In: Brunnbauer, Ulf – Troebst, Stefan (Hrsg.) 2007: *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien, 71–86.
- Watson, Rubie S. (ed.) 1994: *Memory, History, and Opposition under State Socialism*. Santa Fe.
- Weaver, Eric Beckett 2004: Madness in the Media. Political Extremism and Beliefs in Historical Primacy as a Feature of Transition. In: Markovich, Slobodan G. – Weaver, Eric Beckett – Pavlovic, Vukasin (eds.): *Challenges to New Democracies in the Balkans*. Belgrade, 125–142.
- Winter, Jay 1995: *Sites of memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge.
- Winter, Jay – Sivan, Emmanuel (eds.) 1999: *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge.
- Wood, Nancy 1999: Memory's Remains: Les Lieux de mémoire. In: Uő.: *Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Postwar Europe*. Oxford – New York, 15–37.
- Yates, Frances A. 1966: *The Art of Memory*. Chicago.
- Yerushalmi, Yosef Hayim 1982: *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*. Seattle – London.